

Георгій Балл,
м. Київ

КАТЕГОРІЯ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ: СПРОБА ВПОРЯДКУВАННЯ ПОНЯТТЄВОГО ПОЛЯ

Категорія особистості (яка знаходить конкретизацію у тих чи тих поняттях, а також у недостатньо відрефлексованих уявленнях) відіграє колосальну роль у психології, в усьому людизнавстві, більше того – у людській культурі загалом. Водночас зміст цієї категорії відзначається завеликим (навіть для гуманітарної сфери) ступенем нечіткості й суперечливості.

Справді, чи стосується поняття (або уявлення), позначуване словом „особистість”, будь-якої людини, чи майже будь-якої (аби відмежуватися від осіб, які через мозкову патологію або через ізоляцію від суспільства не змогли соціалізуватися), чи лише деяких людей, досконаліших у певному сенсі порівняно з рештою? Чи є підстави казати про особистість вже із самого народження дитини, а якщо ні – то починаючи з якого віку? Аналогічно, починаючи з якого етапу історії (а може, передісторії) людства можна фіксувати наявність особистостей? Чи є слушним називати особистостями людей, чи особистість – це лише якість людини?

На усі ці питання ми знаходимо в літературі (включно з фундаментальними працями видатних вчених) найрізноманітніші відповіді. Як розібратися в них, особливо студентів? Звичайно, він легко відтворить дефініцію особистості, зафіксовану в підручнику або виголошену викладачем, але при цьому – якою б не була згадана дефініція – увійде у протистояння з низкою авторитетних вчених, чий праці тим самим викладачем рекомендовані... На жаль, хаос утворюється не лише у свідомості студента (причому саме того, який прагне глибше проникнути у проблему), і тому організувати діалог, який би перетворив хаос на об’ємне (не кажу вже – системне) бачення даної проблеми, викладачеві не легко. Адже, як констатує поважне джерело, „у теперішній час галузь психології, яка займається проблематикою структури особистості, являє собою здебільшого неупорядковане нагромадження найрізноманітніших, істотно відмінних одна від одної і таких, що суперечать одна одній, частин, створених на базі припущень, аксіом, розумових побудов, уподобань і лише рідко – фактів” [14, с. 611].

Отже, бажано якоюсь мірою впорядкувати поняттєве поле, котре асоціюється зі словом „особистість”. Нижче я намагаюсь просунутись у цьому напрямку шляхом: 1) розкриття специфіки трактування особистості у психології у зіставленні із суміжними галузями знання; 2) окреслення засад такого підходу до розуміння особистості у психології, який би долав деякі поширені вади.

1. Видається необхідним розмежування між характеристикою особистості у психологічному аспекті та її тлумаченнями у межах інших галузей знання (філософії, культурології тощо). Брак такого розмежування у публікації [3] відомого російського психолога В.П. Зінченка спонукав мене до деяких зауважень на адресу цієї публікації – див. [1, с. 213 – 215].

Неоднозначне ставлення викликають, зокрема, наступні слова Зінченка: „...Особистість – це таємничий надлишок індивідуальності, її свобода, яка не піддається обчисленню, прогнозуванню. Особистість бачиться відразу й цілком і тим відрізняється від індивіда, властивості якого підлягають розкриттю, випробуванню, вивченню і оцінкам” [3, с. 266]. Тут відтворено трактування особистості, характерне для російської релігійної філософії початку ХХ ст. Зінченко наводить, зокрема, думку П.О. Флоренського про те, що дати поняття особистості неможливо, бо вона „виходить за межі будь-якого поняття, трансцендентна будь-якому поняттю. Можна

лише створити символ корінної характеристики особистості... Що ж до змісту, то він не може бути розсудковим, але – лише таким, який безпосередньо переживається у досвіді самотворчості, у діяльній самопобудові особистості, у тотожності духовного самопізнання” [там само].

Звернімо увагу на те, що репрезентована тут характеристика особистості, хоч яка цікава, виходить за межі психологічної науки (та, мабуть, і наукового пізнання взагалі – якщо виходити зі слів Флоренського про трансцендентність особистості будь-якому поняттю; наукове ж мислення є мисленням у поняттях). Підкреслюю, що це не ставить під сумнів культурної цінності даного підходу.

Отже, В.П. Зінченко цілком доречно привернув увагу психологів до трактування особистості у філософській антропології. Проте, на жаль, він не провів межі між цим трактуванням і власне психологічним (яке, зокрема, дозволяє вимірювання певних параметрів особистості, хоч і усвідомлює його недосконалість). Тим самим була поставлена під сумнів правомірність останнього трактування, – як я гадаю, без достатніх підстав.

Сказане аж ніяк не означає, ніби між окресленими трактуваннями особистості відсутні точки дотику. Навпаки, вони є і утворюють передумови для взаємодії вказаних трактувань (котра може бути плідною за поважання правомірності й самостійності кожного з них). Зокрема, уявлення про особистість у релігійно-філософському сенсі, наявне у свідомості реальної особи (а саме її психологи схильні називати „особистістю” – див. нижче), може поставити для неї ідеалом. П.О. Флоренський так і писав: „особистість, яка розуміється у сенсі *чистої* особистості, є для кожного Я лише ідеал – межа прагнень і самопобудови” – цит. за [3, с. 266]). Але якщо філософи правомірно зосереджуються на розкритті змісту цього ідеалу, то головна місія психологів (принаймні, гуманістично зорієнтованих) інша – простежувати можливості, шляхи, варіанти, закономірності руху до нього і, якщо мати на увазі практичний вимір психології, – допомагати у цьому русі. Як підкреслює С.Д. Максименко, з погляду генетичної психології, „для того щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність” [10, с. 84].

Тож, якщо й погодитися з В.П. Зінченком, що особистість у філософському сенсі, до якого він приєднується, недоречно піддавати „випробуванню, вивченню й оцінкам”, – цю тезу не слід поширювати на особистість як предмет психологічного дослідження.

Що ж до тези Зінченка, за якою „особистість бачиться відразу й цілком”, то її науково-психологічний відповідник можна углядіти в одній з рис, яку виокремив Абрагам Маслоу у самоактуалізованих осіб найвищого рівня – так зв. трансцендерів. Вона полягає в тому, що трансцендери „якимось чином впізнають один одного і майже миттєво, вже при першій зустрічі досягають близькості та взаєморозуміння. Після цього вони можуть спілкуватися не лише вербально, а й невербально” [11, с. 273].

Специфічний вияв знаходить категорія особистості у сфері теоретичної культурології та філософії історії. Яскравим прикладом може слугувати наступна констатація А.А. Пелипенка: „На сьогодні, – пише він, – суб’єкти культури стосовно ментального устрою розрізняються за трьома типами: індивід, паліат і особистість. Індивід – спадкоємець архаїчної та стародавньої людини з її родоцентричною і міфоритуальною картиною світу. Паліат – людина «маніхейського» типу ментальності, відповідна зрілій стадії логоцентризму. Особистість – гранично самодостатній і самоактивний суб’єкт, який створив свою цивілізацію в епоху Ренесансу і Реформації в Європі” [12, с. 38].

Не маючи змоги викладати й коментувати тут цікаву концепцію А.А. Пелипенка, ми можемо: з одного боку, констатувати безсумнівну плідність – для історіософського і культурологічного аналізування та прогнозування – виокремлювання основних типів людей, що істотно розрізняються за притаманними їм картинами суспільного світу та себе у цьому світі, а відтак за відповідними цим картинам настановленнями на соціальні дії; з іншого боку, – висловити сумнів в адекватності такого поділу цілям психологічних досліджень і психологічної практики,

у центрі уваги яких – своєрідність конкретних осіб і (в разі соціальної психології) груп, яка у грубий поділ, подібний до вищенаведеного, не вкладається.

На долі категорії особистості у сучасному гуманітарному знанні позначилася типова хиба багатьох культурологічних побудов – змішування культурного феномена з його репрезентаціями у суспільній свідомості (які, безумовно, входять до його структури, але не вичерпують його). Відносно пізня філософська, суспільна і, тим паче, спеціально-наукова рефлексія феноменів, які прийнято нині ідентифікувати як особистісні (так, за одним із поширених поглядів, „християнська культура Середньовіччя відкрила *особистісний* фундамент конститутивних для людини всезагальних форм” [17, с. 12]) не повинна ставити під сумнів існування цих феноменів до такої рефлексії (хоч вона, звичайно, вплинула на них). Як зазначається у статті, присвяченій пам’яті видатного російського історика А.Я. Гуревича, він „не поділяв погляду..., за яким особистість виникла у якийсь момент історії – чи то було XII століття, чи епоха Відродження” [9, с. 72]. Просто кажучи, особистість, яка знає, що вона особистість, відрізняється від особистості, яка цього не знає; проте з цього не випливає, ніби друга не є особистістю (подібно до того, як герой Мольєра говорив прозою, не здогадуючись про це).

Що ж до науково-психологічної царини (включно з психологічною практикою, яка претендує на наукову обґрунтованість), то тут видається слушною орієнтація на найширше можливе тлумачення поняття особистості, з одночасним виокремленням різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку. Така орієнтація відповідає:

з одного боку, загальним тенденціям вдосконалення поняттєвого апарату науки, а саме: узагальненню понять, коли вони – за наявності теоретичних підстав для цього – поширюються на об’єкти, досить відмінні від тих, із якими пов’язувались попервах (прикладом тут можуть бути математичні поняття множини або числа), і „розщепленню понять на два або більшу їх кількість” [19, с. 11];

з іншого боку, ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології, яким суперечить поділ людей на тих, хто „є особистістю”, і тих, хто не є нею. Натомість шлях до особистісного зростання (з урахуванням індивідуальних особливостей) визнається принципово відкритим для кожної людини, а надання допомоги у рухові цим шляхом – чи не головним обов’язком психолога.

2. Переходячи тепер до окреслення засад бажаного психологічного розуміння особистості, знову звернімося до філософії. Серед наявних у ній підходів найбільш плідним мені видається той, за яким категорія особистості з’являється на перетині категорій „культура” і „людський індивід”. При цьому я спираюся:

на тезу К.Е. Разлогова, за якою “сама культура в широкому антропологічному розумінні цього терміна дозволяє звести разом різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини та людських спільнот” [15, с. 150];

на уявлення про те, що культура (у згаданому „широкому антропологічному розумінні”; детальніше див. [2, §§ 1.1, 2.1]), – це сукупність тих засобів і якостей існування й діяльності людських істот, спільнот і людства в цілому, які забезпечують дві головні функції: соціальної пам’яті (репродуктивно-нормативну) і соціально значущої творчості (діалогічно-творчу);

на уявлення про те, що культура існує на різних рівнях: на всезагальному людському; на особливому (зокрема, на професійному, а також на етнічному, яким найбільше цікавляться зараз у світі; це є цілком слушним і потрібним, але треба простежувати зв’язки цього рівня з іншими); нарешті, на індивідуальному (особистісному), про що йтиметься нижче;

нарешті (що є найголовнішим у пропонованому підході) – на тезі Е.В. Ільєнкова, за якою “людську особистість можна по праву розглядати як одиничне втілення культури, тобто всезагального в людині” [4, с. 261]. Щоправда, точнішим було б сказати: „всезагального і особливого”. Ще точнішим буде визначення особистості як *системної якості людського індивіда, яка забезпечує його здатність бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб’єктом культури*.

Це визначення особистості великою мірою узгоджується із низкою відомих психологічних трактувань поняття особистості. Наприклад, С.Д. Максименко наголошує на таких властивостях особистості як цілісність, здатність „до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції”, наявність „свого унікального і неповторного внутрішнього світу” [10, с. 40]. Але ці властивості є передумовами реалізації вказаної у вищенаведеному визначенні головної функції особистості – забезпечення здатності людського індивіда бути автономним та індивідуально своєрідним суб’єктом культури. Ця функція реалізується, як відомо, у різних напрямках: *інтраіндивідному* (у „просторі індивідуального життя суб’єкта” [13, с. 290]); *інтеріндивідному* (у „просторі міжіндивідних зв’язків [13, с. 291]) і, нарешті, *метаіндивідному* – через внески цього індивіда у формування особистостей інших індивідів. Такі внески здійснюються і через безпосереднє спілкування, і специфічним для культури способом – через *твори*, які служать формуванню (може, й через багато століть) наступних особистостей.

Наголошу на тому, що запропоноване визначення відповідає позиції, за якої поняття “особистість” коректніше відносити саме до певної системної якості індивіда, а не до індивіда як такого. Як писав О.М. Леонтьєв, „особистість є системна й тому «надчуттєва» якість, хоч носієм цієї якості є цілком чуттєвий, тілесний індивід з усіма його природженими й набутими властивостями” [6, с. 385]. Звичайно, важко обійтися без використання слова *особистість* (тим паче слова *личность* при спілкуванні російською мовою, зважаючи на відсутність в останній повноцінного відповідника українському слову *особа* чи англійському *person*) для позначення конкретної людини, якій притаманна обговорювана якість, особливо якщо ця якість досягла високого рівня розвитку (наприклад, у виразах “Тарас Шевченко як особистість”, “Пушкин как личность”, “Lord Byron as a personality”). Але таке використання варто, мабуть, трактувати як метафоричне. Коли ж ідеться про суто теоретичний дискурс, то такого вживання, на мою думку, варто уникати. На користь цього можна навести, серед інших, той аргумент, що особистість як якість може бути розвинена дуже різною мірою і трактування її саме як якості дозволяє уникнути непродуктивних схоластичних дискусій з приводу того, наприклад, з якого віку дитину можна “вважати особистістю”. Як слушно наголошує Д.О. Леонтьєв, „...особистість – це форма існування людини, яка попервах посідає ледве помітне місце серед інших, примітивніших форм її існування, далі усе більше й більше і, нарешті, абсолютно переважає” [7, с. 12].

Вельми важливими для психології (і для людинознавства загалом) варто вважати два поняття – тісно взаємопов’язані, звичайно, але не тотожні, хоча для їх позначення найчастіше використовують одне й те саме слово – „особистість”. Перше поняття – це власне *особистість* (англ. *personality*, рос. *личность*) – системна якість індивіда, зміст якої окреслено вище. Друге поняття описує вказаного індивіда, який має, хоча б слабо розвинену, таку системну якість. Найкращим англійським терміном для позначення цього поняття є *person* (згадаймо хоча б *person-centered approach*, за К. Роджерсом), українським – *особа*. Російською ж, за пропонованого підходу, іноді можна вжити термін *лицо*; здебільшого ж доводиться казати: *целостный индивид* або *целостный человек*, уточнюючи у разі потреби: *обладающий специфическим системным качеством – личностью*.

Підходові, що викладається, відповідає розрізнення Н.В. Чепелевою „особистої (персональної) та особистісної ідентичності. Якщо під першою розуміти сталість рис та характеристик людини, її досить стабільне уявлення про себе як про особу, тотожну самій собі, то особистісна ідентичність має тлумачитися з урахуванням соціокультурного контексту та залученості особистості у цей контекст” [18, с. 32].

Окреслене розрізнення понять дозволяє органічно поєднати обґрунтоване вище культууроорієнтоване тлумачення *особистості* із вельми важливим для психології, педагогіки, соціального управління тощо принципом орієнтованості на *цілісну особу*. Обґрунтовуючи цей принцип, варто послатися, зокрема, на Б.Г. Ананьєва та його послідовницю Н.А. Логінову. Розглядаючи *антропологічний принцип*, який Ананьєв вважав “методологічним орієнтиром психологі-

чної науки”, Логінова вказує, що цей принцип “конкретизує принцип детермінізму таким чином, що зовнішні впливи заломлюються крізь *усю структуру людини*, включно як із її психічними елементами, так і з більш глибокими, органічними” [8, с. 9]. До речі, і Е.В. Ільєнков зазначав, що “сукупність здібностей, що історично розвинулись (специфічно людських способів життєдіяльності)” (інакше кажучи, сукупність культурних здібностей) індивід реалізує “саме своєю індивідуальністю” [4, с. 260]; індивідуальність же, як усім зрозуміло, містить у собі біологічно та інтрапсихічно (за О.Ф. Лазурським [5] – ендопсихічно) детерміновані складники – хоча до них і не зводиться.

Аналіз орієнтації на цілісну особу, проведений в застосуванні до освіти у [2, част. 2] (із використанням терміна “особистісна орієнтація”), дозволив сформулювати наступні висновки.

Вказана орієнтація освіти передбачає такі впливи на екзопсихічні, за О.Ф. Лазурським [5], характеристики кожного учня (студента тощо), які мають сприяти його прилученню до культури (загальнолюдської, національної; якщо йдеться про професійне або передпрофесійне навчання, – також професійної) в єдності її нормативно-репродуктивних (цивілізаційних) і діалогічно-творчих складників. Механізмом оволодіння останніми є діалоги – безпосередні (з учителями, співучнями тощо), опосередковані (з авторами творів культури) і внутрішні.

Водночас сприяння розвитку учня як носія (і не просто носія, а активного носія – суб’єкта) культури може бути успішним лише за умови ретельної уваги до індивідуальних особливостей учня, а, значить, насамперед, до його психофізіологічних і ендопсихічних, за О.Ф. Лазурським, характеристик. Є потрібним кваліфіковане врахування зазначених характеристик у педагогічному керівництві діяльністю учня, її психологічному супроводі, у професійній орієнтації тощо. Таке врахування запобігає ймовірним негативним психологічним і психосоматичним наслідкам та водночас сприяє позитивному розкриттю й подальшому збагаченню своєрідних індивідуальних можливостей кожного учня (детальніше див. [16]).

Насамкінець зазначу, що є всі підстави не обмежувати наведену характеристику орієнтації на цілісну особу освітньою сферою й поширити її на всі ситуації міжособових впливів, які мають на меті сприяти повноцінному функціонуванню (згадаймо запроваджене К. Роджерсом поняття – “fully functioning person”) і подальшому гармонійному розвитку особи партнера.

Список літератури

1. Балл Г.А. Психология в рациогуманистической перспективе: Избр. работы. – К.: Основа, 2006. – 408 с.
2. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). – К.; Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
3. Зинченко В.П. Добавление редактора [к статье «Личность»] // Большой психологический словарь / Под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 265 – 266.
4. Ильєнков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.
5. Лазурский А.Ф. Классификация личностей. – Л.: Госиздат, 1924. – 290 с.
6. Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. I. – 392 с.
7. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
8. Логінова Н.А. О понимании целостности человека // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 9 – 18.
9. Лучицкая С.И. Наследие историка и человека // Обществ. науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 68 – 73.
10. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
11. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.

12. *Пелипенко А.А.* Культурологические штрихи к портрету постсовременности // Мир психологии. – 2005. – № 1. – С. 31 – 41.
13. *Петровский В.А.* «Существование личности» как психологическая проблема // *Петровский А.В., Ярошевский М.Г.* Теоретическая психология. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – С. 286 – 294.
14. Психология XXI века: Учебник для вузов / Под ред. В.Н. Дружинина. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – 863 с.
15. *Разлогов К.Э.* Глобальная или массовая? // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 143 – 156.
16. *Рибалка В.В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників. – К.: Деміур, 1998. – 160 с.
17. *Румянцев О.К., Шеманов А.Ю.* Введение: Между классической философией культуры и постмодернистской культурологией // Теоретическая культурология. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга; РИК, 2005. – С. 7 – 19.
18. *Чепелева Н.В.* Теоретичні засади наративної психології // Наративні психотехнології / За заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Главник, 2007. – С. 3 – 37.
19. *Яновская С.А.* Предисловие // *Карнап Р.* Значение и необходимость. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – С. 5 – 21.